

An aerial photograph of a vast, snow-covered landscape. The foreground and middle ground are filled with a dense forest of bare, dark trees, their branches silhouetted against the white snow. The terrain is uneven, with rolling hills and valleys. In the upper left, a line of trees marks the edge of a field. A winding road or path is visible in the upper middle section. The sky is bright and clear. The word "Birka" is printed in a large, bold, red serif font in the upper right quadrant of the image.

Birka

Björn Ambrosiani

Birka

SVENSKA KULTURMINNEN 2
Riksantikvarieämbetet

Björn Ambrosiani, fil dr och docent i arkeologi är knuten till Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Han är specialist på bebyggelsehistoria och Birkaforskning.

Birkas gravhögar avtecknar sig under snön.

Omslagsfoto av Jan Norrman liksom övriga flygbilder. (Godkända av Försvarsstaben för publicering.)

Foto: Författaren, Sören Hallgren, Nils Lagergren, Finn Martner SHM, ATA, Kungliga biblioteket.

Teckningar: Flemming Bau, Lennart Torstensson, Bo A Zachrisson.

Kartor diagram: Annika Boklund, Inger Kåberg.

Andra upplagan, femte tryckningen
Risbergs Tryckeri AB
Uddevalla 1995

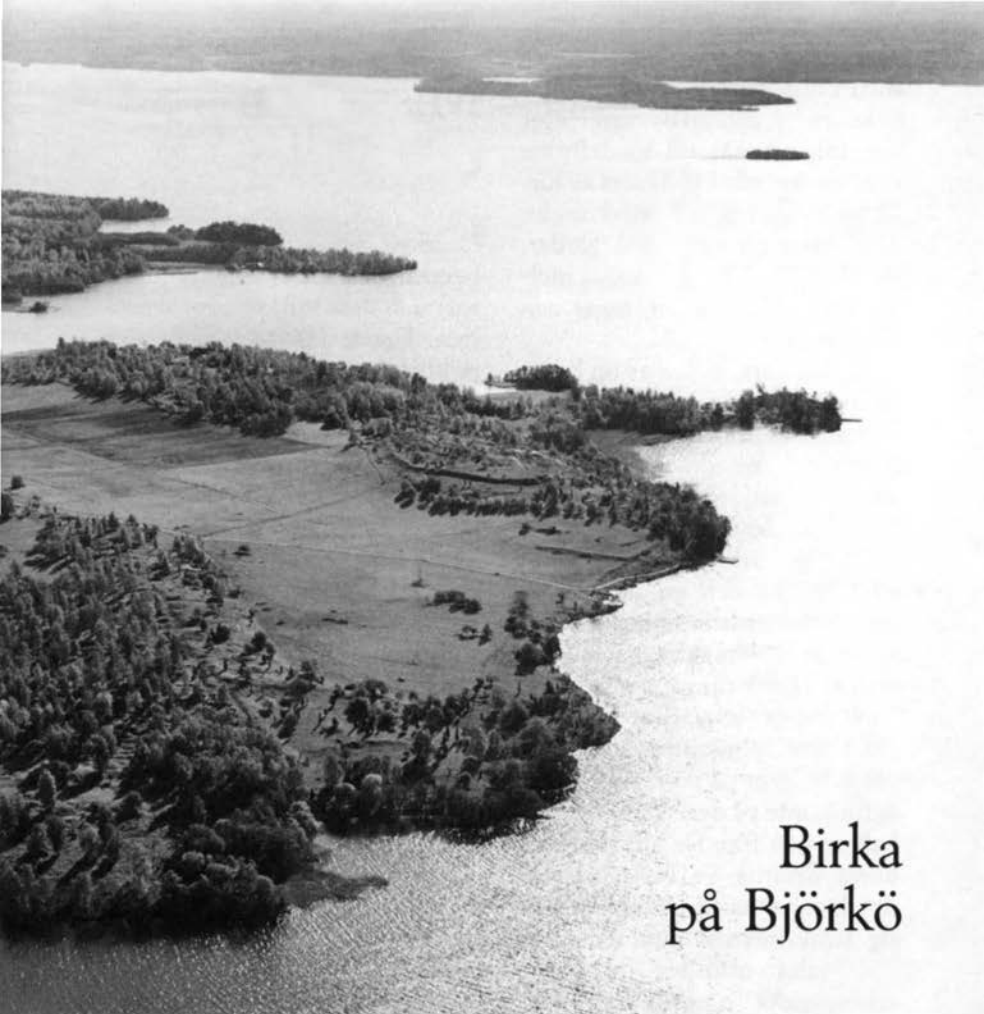
ISBN 978-91-7209-659-2 (PDF) 2013

Innehåll

Birka på Björkö	5
Missionen och Birka, Ansgar	6
Källorna och identifikationen	10
Forskning om Birka	14
Fornlämningarna	20
Landhöjningen och stränderna	31
Fynden	33
Birkakronologin, början och slut	42
Adelsö kungsgård och Birka	45
Helgö – Birka	47
Omlandet – Birka – handelssystemen	48
Birka i det internationella stadsmönstret	50
Förvaltning och markvård	52
Att läsa vidare	54

Birka 1981. Hemlandens gravfält till vänster, Garnisonen och Borg till höger om det forna stadsområdet Svarta Jorden.

Birka på Björkö

30 km väster om Stockholm ligger en ö i Mälaren som heter Björkö, i Adelsö socken av Ekerö kommun. Ön är idag ca 4×1,5 km stor med en vik som nästan

skär av ön på mitten. Den södra delen består av berg och morän och går ej att odla upp. Den norra halvan däremot är mera låglänt och har en del lerfyllda dalgångar

med odlingsbar jord. Här ligger också en by, Björkö by, vars rötter kan följas bakåt till medeltiden och kanske också till slutet av förhistorisk tid. Byn bestod under 1800-talet av ett antal gårdar, som hade fördelat markerna mellan sig i olika gårdar, tegar och betesmarker.

På den norra delen av ön ligger Sveriges kanske största kända fornminnesområde med flera större och mindre gravfält, ett stort svartjordsområde, där Björköbönderna i alla tider hade plöjt upp märkliga föremål, samt en fornborg och en vallanläggning. Svartjordsområdet innanför vallen är ca 7 ha stort och inemot ett par meter djupt.

Någon motsvarighet till detta stora fornlämningsområde, dessutom beläget på en mycket liten ö, finns inte på den skandinaviska halvön och framför allt inte i de norra delarna av östersjöområdet. Det har därför alltid tilldragit sig stort intresse och redan på 1600-talet utfördes de första arkeologiska undersökningarna här.

Platsen har också sedan medeltiden identifierats med en ort som omtalas i ett par kyrkliga skrifter från vikingatiden. Denna ort kallas i de latinska texterna för *Birca*.

Missionen och Birka

Orsaken till att namnet Birka överhuvudtaget nämns i dessa texter är dess roll i missionshistorien. Under 700-talet hade den politiska situationen i Västeuropa stabiliserats genom det karolingiska rikets framväxt. På juldagen år 800 utropades så Karl den store till kejsare av påven i Rom. Vid denna tid hade frankernas rike direkt gränskontakt med damera och utövade ett visst tryck på dessa. När danska kungar var fördrivna från landet i släktfejder togs de också ofta emot i frankerriket och fick ett betydande stöd, trots att de fortfarande var hedningar.

Förhållandet mellan de västeuropeiska rikena och skandinaverna försämrades dock snabbt. Vikingatågen som påbörjats i slutet av 700-talet med överfallet på klostret Lindisfarne i Nordengland år 793, fick allt större omfattning. Det blev allt svårare att skydda sig mot dessa plundrande och brännande flottor.

När därför den fördrivna danske kungen Harald nydöpt skickades tillbaka till Danmark under 820-talet sökte kejsar Ludvig den fromme en präst som skulle kun-

Ett minneskors över Ansgars första besök restes 1834.

na följa med till det hedniska Danmark som missionär. Valet kom att falla på en munk i det nordtyska klostret Corvey, en avsöndring från det stora klostret Corbie i norra frankrike. Munkens namn var Ansgar.

Ansgar återkallades från Danmark då sändebud kom från svearna med begäran om att missionärer skulle sändas till dessa än mer avlägset boende folkslag. Ansgar accepterade att bege sig ut på denna farofyllda färd. Han fick minst en, troligen flera medhjälpare med sig, försågs med

böcker och andra kyrkliga föremål och med budskap från kejsaren till sveakungen.

Resan blev svårare än man tänkt sig för halvvägs blev missionärerna, som färdades med ett köpmansskepp genom Östersjön, överfallna av sjörövare och förlorade allt de medförde, bla 40 böcker. Med knapp nöd kom de iland och tog sig sedan landvägen och över "vattendrag som låg i deras väg" till hamnstaden Birka, där de mottogs av kung Björn och fick tillstånd att predika kristendomen i Birka.

Detta anses ha skett år 829 och Ansgar stannade i ett och ett halvt år på platsen, där han nådde stor framgång. Det fanns redan många kristna köpmän, hantverkare och fångar på platsen och vissa inhemska män som Hergeir, stadens hövitsman, *praefectus*, vanns också snabbt för kristendomen. Då Ansgar år 830–831 återvände till hemlandet, övertogs hans roll som präst i Birka av biskop Gautbert. Denne blev dock fördriven efter ca 7 år av folket i Birka och under lång tid saknades möjlighet att upprätthålla församlingen.

Under tiden hade Ansgar erhållit ett nyupprättat biskopssäte i Hamburg. Kyrkan och anläggningarna där brändes år 845 av vikingarna och Ansgar måste fly men fick så småningom de sammanslagna stiftet Hamburg och Bremen som bas för sin fortsatta missionsverksamhet. I början av 850-talet gjorde han så ett nytt försök att upprätta en kyrklig verksamhet i Birka. Det var nu svårare att få tillstånd att predika kristendomen, men i hans levnadsbeskrivning, *Vita Ansgarii*, berättas livfullt om de olika turerna i förhandlingarna, både vid det lokala stadstinget och vid ett överordnat ting på annan plats.

Också denna gång gick det slutligen att få tillstånd att predi-

ka. Ansgar fick en tomt att bygga kyrka på och köpte själv en annan som bostad för prästen. Efter hans återresa till Bremen sköttes församlingen av hans kvarlämnade medhjälpare.

Ansgar dog år 865. Hans levnadsbeskrivning nedtecknades av efterträdaren Rimbart i *Vita Ansgarii* kort därefter. Tack vare Rimbart har vi alltså det första omnämmandet av en särskild plats i Sverige, Birka. *Vita Ansgarii* och andra arkivalier i domkyrkoarkivet i Bremen låg sedan till grund för den av en magister Adam under 1070-talet nedtecknade historien om ärkestiftet Hamburg-Bremen.

Adam berättar om ytterligare ett försök att under 930-talet återupprätta missionen i Birka därigenom att den dåvarande ärkebiskop Unne själv begav sig dit. Han hade uppenbarligen viss framgång men avled på platsen och begravdes i en hög där. Hans huvud sändes hem till Bremen och den grav, i form av en liten stenkista, som användes för detta har återfunnits vid undersökningarna under den nuvarande domkyrkan i Bremen.

Adam berättar också om missionens fortsatta fullföljande i Sverige under 1000-talet. Flera biskopar utnämndes då men hade delvis betydande svårigheter

Ansgarsminnet firades 1930 genom invigningen av det ekumeniska Ansgarskapellet öster om Björkö by.

framför allt i Uppsverige. Biskop Adalvard den yngre, som kom till Sigtuna som biskop omkring år 1060, tänkte sig tex att bränna hednatemplet i det närbelägna Uppsala, men avråddes härifrån. På vägen till Sigtuna hade han emellertid besökt Birka för att

finna ärkebiskop Unnes grav, "men det är nu till den grad ödelagt att man knappast kan se några spår av samhället. Därför kunde man inte heller återfinna den helige ärkebiskop Unnes grav" (Skolion 142).

Källorna och identifikationen av platsen för Birka

Under medeltiden tycks man ha varit på det klara med att Birka hade legat på Björkö i Mälaren. En rad krönikor från 1400- och 1500-talen omtalar detta som en naturlig sak. Traditionen var alltså välbevarad fram till den tidpunkt på 1680-talet då de första utgrävningarna gjordes på ön.

Både under 1700-talet och efter 1950 har emellertid försök gjorts från olika håll, att hävda att Birka legat på helt andra platser, i Västergötland, Östergötland och på Åland, för att ta de vanligaste förslagen. De samtida källorna är emellertid entydiga och ingen av de föreslagna platserna har möjlighet att konkurrera med Björkö som fornminnesplats.

Vita Ansgarii omtalar egentligen inte så mycket mer än att det tar ca 20 dagar att segla från Schleswig/Hedeby till Birka. Däremot är Adam mycket klargörande. Enligt honom är segeltiden från danernas Skåne till Birka eller Sigtuna, som ligger nära varandra, ungefär 5 dagar, och Sigtuna ligger en dagsresa från Uppsala. Han uppger också att om man reser landvägen från Skåne genom götarnas land och över Ska-

ra, Tälje och Birka når man Sigtuna först efter en månads förlopp (IV:29). I en annan notis meddelar Adam, att man från Skåne når Skara på sju dagar (IV:23).

Det går också att följa den av Adam åberopade vägsträckningen genom Sverige genom hålvägssystem och runstensplaceringar. Längs stora delar av vägen, och framför allt norr om Ulricehamn, finns några av Sveriges förnämsta hålvägssystem och området kallas Redvägs (Ridvägens) härad.

Söder om Ulricehamn finns också de enda runstenarna i södra Västergötland samt ett antal kungsgårdar och medeltida borganläggningar längs vägsträckningen. Allt tyder på att denna väg är den gamla huvudvägen från stenålderns jordbruksbygder i det danska området upp till den märkliga ansamling av gånggrifter, som finns i Falbygden. Där har Vartofta långt fram i medeltiden varit ett juridiskt och administrativt centrum för den sydöstra delen av Västergötland, Vartofta bo.

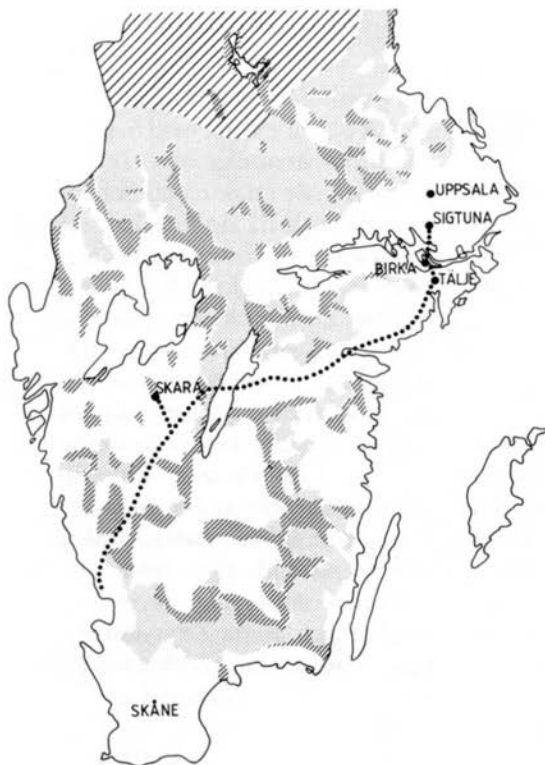
Från Vartofta har vägen troligen fortsatt till Karleby, där ett

lämpligt avtag till Skaraområdet finns, vidare över Åsle mosse och passet mellan Planta- och Varvsbergen till Kungslena och Hjo vid Vättern. Flera av dessa platser är kända för att invaderande danska trupper där under medeltiden mötte svenska styrkor, i regel vintertid.

Bönderna i Grevbäck intill Hjo hade viss skattefrihet för att svara för transporter över sjön till

Hästholmen, som i dag är en obetydlig liten lastageplats men tidigare hade stadsrättigheter i direkt anslutning till det stora kungsgårds- och klosterkomplexet vid Alvastra. Också här finns äldre belägg för kontakterna över Vättern i form av den enda kända gånggriften i Östergötland.

Genom Östergötland kan man också följa denna tidiga riksväg genom grunda hålvägssystem, en

På 1000-talet berättade magister Adam i Bremen om vägen till Birka: från Halmstads-trakten genom Västergötland och Östergötland till Mälarskåpan. Prickade områden saknar fornlämningar, streckade har endast få. Vägen går alltså överallt genom den tätaste bebyggelsen.

Adams bild av Norden. Längs baltiska havets norra sida ligger Danmark och Norge. Därefter följer de svenska områdena med götarna i väster, så svearna och längst i öster ödemarker med amazoner, hundhuvuden och cykloper. Mellan svearna och nordmännens land, Norge, finns värmlänningar och skridfinnar.

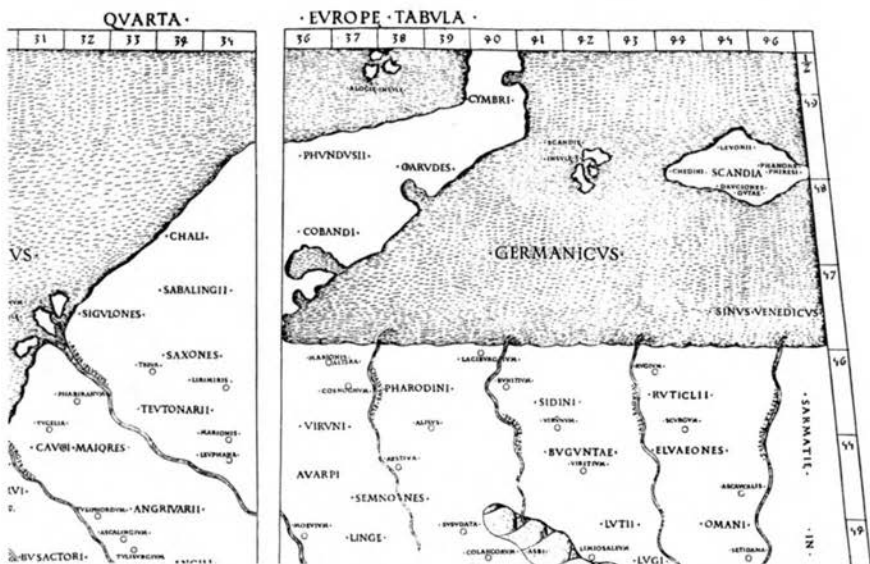

markant ansamling av runstenar, tidiga kyrkor och kungs- och stormansgårdar på en sträckning över Skänninge till Linköping och Vikbolandet. Där har man troligen haft två möjligheter: att fortsätta med båt till Södertäljepasset eller att landvägen, i anslutning till den fortfarande aktuella europavägsträckningen genom Södermanland, nå Södertälje.

Adam berättar (I:60) att Birka har legat vid havet. Det sägs att "Birka är götarnas stad belägen mitt i sveonernas land inte långt från det tempel som heter Uppsala... Här bildar en vik av det hav som kallas det baltiska eller barbariska en hamn som vetter mot norr och som är välkommen för de vilda folk som bor spridda runt detta hav, men som är myc-

ket riskabel för dem som är oförsiktiga och obekanta med nejden. Ty Birka hemsöks ofta av angrepp från de i trakten talrika sjörövarna, och då de inte kan stå dessa emot med vapenmakt försöker de att med list bedra sina fiender. De har blockerat havsviken på en sträcka av över 100 stadier (ca 18 km) genom osynliga stenmassor och gjort infarten riskfylld lika mycket för sina egna män som för rövarna. Emedan denna ankarplats är den säkraste i sveonernas kustområden, brukar alla skepp tillhöriga daner och nordmän såväl som slaver och sember och andra östersjöstammar, samlas där regelmässigt i och för olika nödvändiga affärer".

Detta och åtskilliga andra noti-

Ptolemaios världsbild: Skandinavien var en stor ö, Scandia, i det östvästliga baltiska havet. När Norden blev mer känt, insåg man, att Scandia var större än man trott, men såg det fortfarande som Baltiska havets norra strand. Kungliga biblioteket.

ser visar att Birka inte kan ha legat i inlandet. Läget stämmer också väl med Björkö's eftersom man måste uppfatta "havsvik mot norr" som en vik som går ungefär vinkelrätt mot det baltiska havet. Detta uppfattas i sin tur av Adam som ett öst-västligt hav, som sträcker sig från Skagerrak mellan Vendsyssel och de norska fjällen mot öster till Skytien (Sydrysslands stäpper) och Grekland (tex IV:25).

Dessa för oss missvisande riktningangivelser hänger samman

med den klassiska, ptolemaiska världsbild som gällde ännu under högmedeltiden. De nära samtidiga geografiska anvisningarna kombinerade med den genom hela medeltiden bibehållna traditionen att Birka låg på Björkö i Mälaren och de arkeologiska förhållandena på ön med rika lämningar från just perioden 800–1000 e Kr gör att identifikationen måste anses vara säker. Ingen annan plats kan anses ha sådana kvalifikationer att den skulle på något sätt kunna konkurrera.

Forskning om Birka

Även om Birka sällan omnämns under medeltiden är det tydligt att man identifierade platsen med Björkö i Mälaren. Den första utgrävningen skedde på 1680-talet då en av de första riksantikvarierna, Johan Hadorph, besökte ön. Hans fynd förvaras ännu i statens historiska museum. Orsaken till utgrävningen var att Hadorph då höll på med publiceringen av den äldsta svenska stadsrätten, den sk Bjärköarätten, som han menade hade tillkommit som lagstiftning för Birka.

Det dröjde till början av 1800-talet innan nya undersökningar skedde. Det var brukspatron Alexander Seton, som 1825–1827 grävde ut en större och ett tiotal mindre högar i Hemlanden. Några år senare gjordes en insam-

Stolpes utgrävning i Svarta Jorden vid arkeologiska världskongressens besök på Björkö. De parallella, 4 fot breda schakten med 24 fot emellan beskådas av kongressdeltagarna. Xylografi ur danska Ny ill. tidende 1874.

ling till ett minneskors över Ansgars första besök. Allt visar att man då var på det klara med att Birka låg på Björkö.

Med Hjalmar Stolpe börjar den moderna Birkaforskningen. Han kom till Björkö med en av målarbåtarna den 3 oktober 1871 för att leta efter bärnsten, som

Riksantikvarien Hadorph lät ca 1685 kartografen Carl Gripenhielm göra en karta över Björkö, med de flesta av de marknamn, som vi fortfarande använder. En liknande karta finns i Erik Dahlbergs *Suecia antiqua et hodierna*. Kungliga biblioteket, KoB Nescher 69.

han hade hört skulle finnas vid stranden runt ön. Bärnstenen var intressant därigenom att den kunde innehålla inneslutna insekter, hans dåvarande intresseområde.

Han fann också mycket bärnsten, men menade att det inte kunde vara en genuin lokal där

man kunde finna obearbetade stycken. Han gick därför också upp i åkern ovanför stranden och talade med björköbönderna, som då höll på med höstplöjningen. Han blev på det klara med att man i detta område, den sk Svarta Jorden, påträffade många fynd, och att detta troligen var resterna

Hjalmar Stolpe, naturvetare och entomolog, 1872. Efter utgrävningar på Birka och vid Vendel övergick han till etnografin och kan räknas som grundare av statens etnografiska museum.

av den forntida stadsbebyggelsen. Stolpe återkom redan samma år för en första grävning.

Han tog då upp ett smalt schakt från vägen över Svarta jorden mot söder. Redan nästa år kom han tillbaka och kunde med statsanslag göra en större undersökning. Schakten stod öppna ännu år 1874, då den arkeologiska världskongressen besökte platsen. Då hade emellertid Stolpe också påbörjat gravgrävningar i de sk Hemlanden nordost om stadsvallen.

Gravgrävningarna blev sedan huvudsaken under de följande åren utom år 1878, då området mellan de båda västligaste schakten i Svarta jorden undersöktes. Det fyndmaterial som tillvaratogs här är anmärkningsvärt genom den stora mängden ben, framför allt fågelben, och islägg, dvs ben som slipats för att kunna fungera som skridskor. Också ett stort antal metallföremål, kammar av benhorn och keramik tillvaratogs.

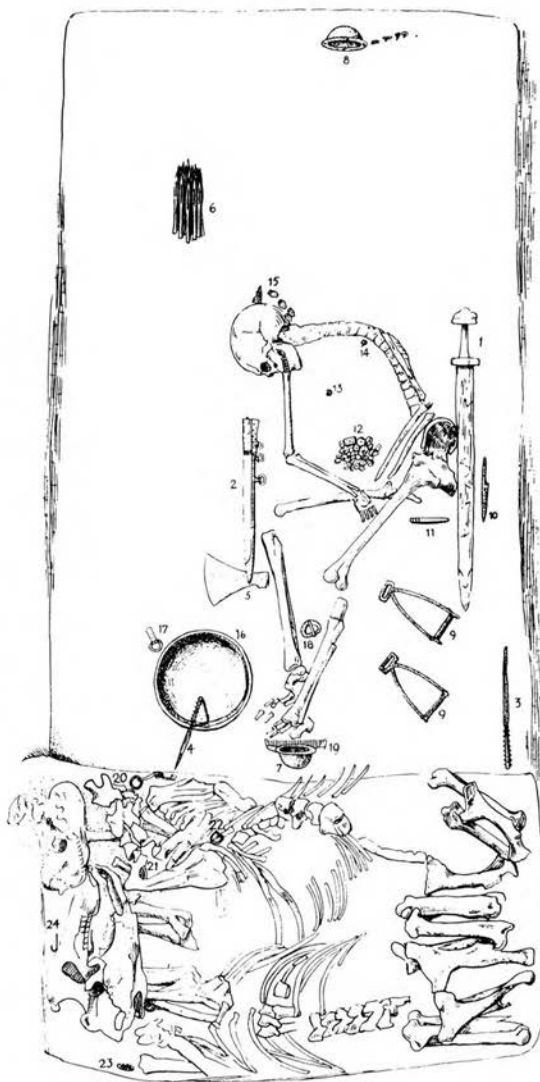
Stolpes nära 20-åriga grävningar på Björkö omfattade också ca 1 100 gravar, vilkas fyndmaterial sedan dess stått i särklass för förståelsen av svensk och nordisk vikingatid.

Tyvärr fick Stolpe aldrig tid att själv bearbeta Birkafyndet. Han kom senare – efter att också ha undersökt det märkliga båtgravfältet vid Vendel – att övergå till etnografin.

Sedan undersökningarna avslutats under 1890-talet var Birka fortfarande en plats av stort intresse, som man gärna besökte. Det uppstod också ett starkt intresse att bevara Birka orört. Man uppfattade det jordbruk som bedrevs på ön som ingrepp i den ursprungliga "natur" som präglade fornminnesområdet.

Under 1900-talets första årtionde var denna naturskydds-

- 1 svärd
- 2 slida till huggkniv
- 3 spjutspets
- 4 spjutspets
- 5 vapenryxa
- 6 pilspetsar
- 7 sköldbuckla
- 8 sköldbuckla
- 9 stigbyglar
- 10 kniv
- 11 bryne
- 12 spelpjäser och tärningar
- 13 arabiskt mynt
- 14 ringspänne
- 15 silvertofsar till sidenmössa
- 16 bronsfat
- 17 järnring
- 18 spänne
- 19 kam av benhorn
- 20–24 utrustning till hästarna

Stolpe var en föregångsman inom arkeologin. Hans skisser ger så god kunskap om gravskicket att varje detalj kan kontrolleras. Här en renritning av mansgraven nr 581.

Holger Arbman, senare professor i arkeologi i Lund, gick igenom och dokumenterade Stolpes fynd efter över 50 år.

uppfattning mycket stark. De stora nationalparkerna avsattes i fjällområdena i norra Sverige. 1912 och 1914 inköpte staten också en stor del av Björkö för att skydda fornminnesområdet på samma sätt som en nationalpark. Under en lång period fick naturen sköta sig själv. Området växte snabbt igen och blev delvis nästan omöjligt att ta sig fram i.

Den under 1930-talet förändrade och aktiverade fornminnesvården ledde till att ett markvårdsprogram startades på Björkö 1931. Samtidigt växte också önskemålet att bearbeta Stolpes i över 50 år nedpackade Birkafynd. Den unge arkeologen Holger Arbman utsågs att leda detta ar-

bete. Han gjorde också en del mindre grävningar på Björkö vid stadsvallen och i ett område mellan Borg och Svarta jorden med vid utsikt över fjärdarna omkring Björkö. Arbman menade att fynden här visade på platsen för den garnison som övervakade staden och borgen.

Holger Arbman och hans medhjälpare packade upp Stolpes material på 1930-talet då en första konservering och dokumentation genomfördes. Arbman svarade också för den stora materialpublikation i två delar, *Birka I*, som trycktes i början av 1940-talet.

Arbman hann däremot aldrig fullfölja bearbetningen av materialet, utan denna uppgift övertogs efter hans död av en kommitté under ledning av Greta Arwidsson, som under åren 1984–1988 publicerat *Birka II* i tre volymer. Parallellt härmed har också utkommit ett antal avhandlingar, som tagit upp olika problem kring gravfynden.

Fynden från Svarta jorden packades också upp under mellankrigstiden och Erik Sörling, konservator och amanuens vid statens historiska museum, framställde en utomordentlig katalog för detta material. Denna har aldrig vidarebearbetats eller publicerats men har varit ett bra hjälp-

medel för alla, som har arbetat med vikingatida fyndmaterial.

I samband med markvårdsarbetena under 1960-talet kunde man se att det fanns en stark inbuktning i den vikingatida strandlinjen, omkring vägen från Gamla bryggan till byn. Detta kunde tyda på att det fanns en hamn också på denna plats.

Riksantikvarieämbetet kunde då med anslag från Kungafonden under åren 1969–1971 utföra en mindre kontrollundersökning

här. Därvid påträffades ett landfäste av grova stenar till en brygga, omkring vilken ett omfattande avfallsmaterial hade avlagrats. Grävningen gav väsentliga bidrag till Birkas internkronologi förutom att en ny bild av hamnförhållanden och landhöjning/strandförskjutning började växa fram.

Efter 1973 har Stockholms Universitet genom Birgit Arrhenius undersökt gravfältet vid Ormnös och gjort en del andra stickprov på Björkö.

Vid vägen från gamla bryggan till byn hittades en vikingatida brygga. Troligen fortsatte den på pålar ut i vattnet. Stenpackningen är rester av en stenkista i strandkanten, omgiven av pålar, nedslagna ca 3 m till moränen under blåleran.

Fornlämningarna

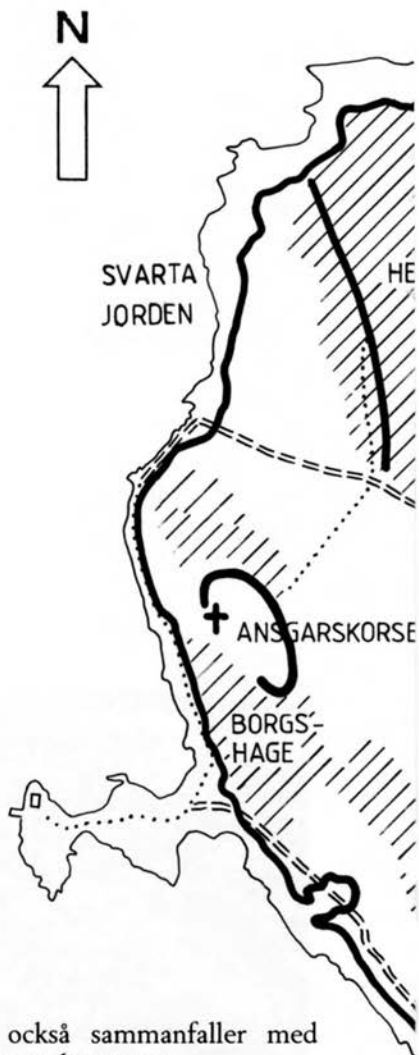
Hela den nordvästra delen av Björkö är ett sammanhängande fornlämningsområde med olika komponenter, som ger en värtalig bild av ett folkrikt samhälle. Vad man mest lägger märke till är de stora höggravfälten, borgen och stadsvallen, men centralt vid den västra stranden ligger också det stora svartjordsområde som hyser resterna av bebyggelsen på platsen.

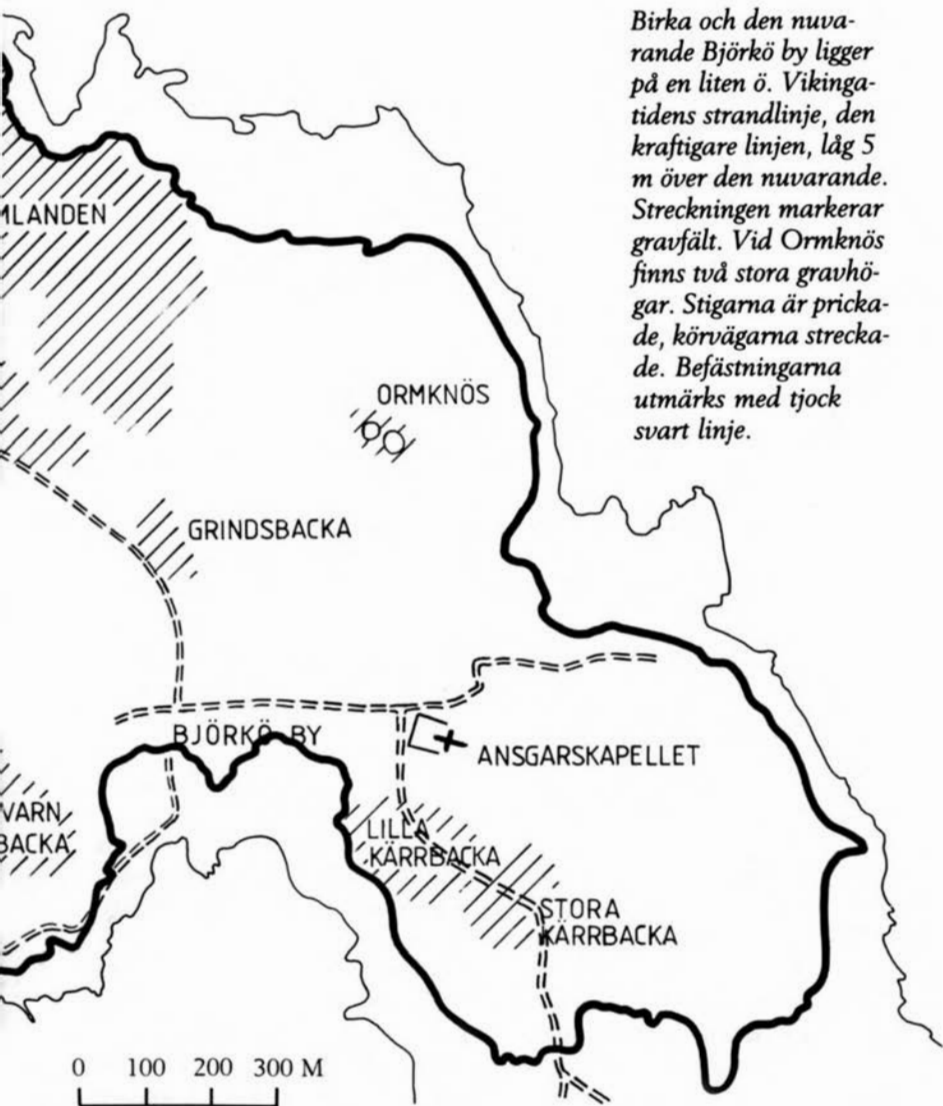
Svarta jorden har idag en omfattning av ca 7 ha. Dess nedre del har en markerad terrassering mot strandzonen, uppfattad som ett strandhak. I själva verket rör det sig om en åkerterrass, som motsvaras av en nisch i den övre kanten, dvs genom odlingen har yt-skiktet omlagrats mot de lägre belägna delarna och täckt de yngsta delarna av det strandnära kulturlagret. Särskilt i de övre delarna finns ett antal stora odlingsrösen, som uppenbarligen är hopsamlade ur de många husgrunder som förstörts vid odlingen.

En kartering av markens fosfat-halt vid slutet av 1960-talet visade att Svarta jorden hade mycket höga värden. Dessa visade en skarp gräns mot den dalgång, som leder fram till Björkö by, en gräns

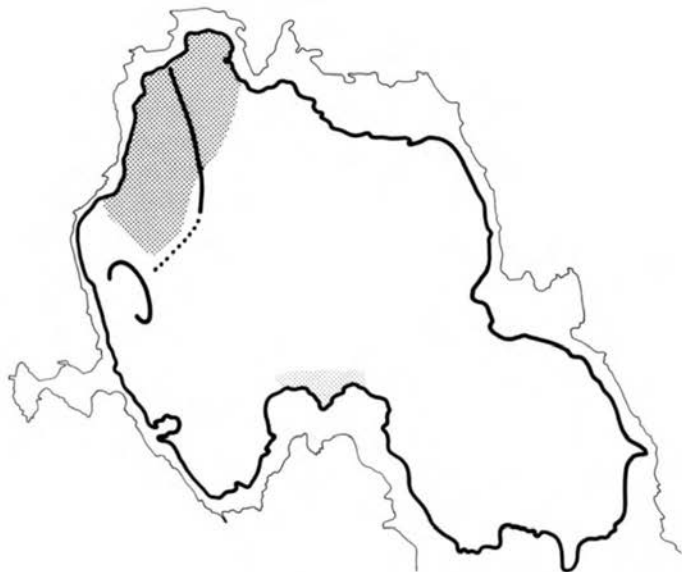
som också sammanfaller med Svarta jordens gräns.

Men fosfatkarteringen visade också att de höga värdena fortsatte mot norr förbi stadsvallen och

Birka och den nuvarande Björkö by ligger på en liten ö. Vikingatidens strandlinje, den kraftigare linjen, låg 5 m över den nuvarande. Streckningen markerar gravfält. Vid Ormknös finns två stora gravhögar. Stigarna är prickade, körvägarna streckade. Befästningarna utmärks med tjock svart linje.

När animala hushållsrester förmultnar bildas fosfat. Fosfatkartering visar att bebyggelsen varit tätast (prickat på kartan) från Borg till Korshamn. Lägre värden finns kring Björkö by. Vid stränderna finns stensamlingar, landfästen till bryggor (⌞) som visar var hamnarna legat. Redan på de äldsta kartorna över Björkö finns vikarna Kugghamn och Kors- eller Kornhamn. Bryggor finns både där och längs Svarta Jordens strand.

under de stora höggravfälten till den vik som kallas Korshamn. Det verkar som om själva stadsområdet ursprungligen varit avsevärt mycket större, upp till 13 ha, för att senare minska. Bebyggelsen kan också någon gång under bosättningsperioden ha flyttat inom det totala området. Det-

ta kan emellertid inte avgöras utan nya arkeologiska undersökningar av olika delar av bosättningsområdet.

Stolpes undersökningar på 1870-talet visade att kulturlagret kunde vara upp till ett par meter tjockt. Det mesta tyder emellertid på att det redan då var ett

”torrt” kulturlager, där trä och annat organiskt material utom ben redan har mulnat bort. Detta beror på den kraftiga strandförskjutning om minst 5 m i höjded som har skett sedan vikingatiden. Jämförelser med andra, ”fuktiga” kulturlager visar samma sammansättning som dessa med undantag för just trämaterial.

Höga fosfat- och pH-värden har gjort att metallföremålen är väl bevarade i Svarta jorden. Stolpe tog till vara stora mängder brons- och järnföremål, pärlor av glas och halvädalstenar samt keramik. Det fanns också rikligt med kammar och halvfabrikat för sådana av benhorn. De årligen utväxande hornen på hjortdjur består av ”benhorn”, medan nötkreatur har sk slidhorn. Dessutom fanns många rester av produktionsprocessen för olika sorters metallhantverk i form av gjutformor och deglar. En mycket stor del av kulturlagrets volym består av obrända ben, ofta i form av föremål som kammar, nålar och isläggjar men till största delen avfall från hushållet. Nötkreatur, svin, får och get samt fågel och fisk finns i stora mängder.

Det finns inga detaljplaner för de gamla fynden i Svarta jorden. 1969–1971 års grävning kom mest att röra sig om en brygga,

anlagd på 900-talet. Omkring denna fanns en tydlig lagerföljd, som visar att det är möjligt att också studera kronologin i området. Det återstår däremot att kontrollera det exakta läget för Stolpes schakt och därmed också få hållpunkter för bosättningsytans utseende. Viktigt är också att kunna studera husens och tomternas utformning i den forntida stadsplanen.

Hamnarna. En viktig funktion i en tätortsbildning på en liten ö är hamnarna och de anordningar som gör det möjligt att komma till ön. Kugghamn kallas området vid stadsvallens ände nära stranden och Korshamn är en vik vid öns norra ände utanför det stora gravfältet i Hemlanden. En tredje förmodad hamnanläggning ligger längre österut på den norra stranden och består av ett flackt låglänt område avgränsat av en stenvall på sjösidan. Den kallas för Salviksgropen och namnet har knutits samman med begreppen Salt eller Salu – och har därför uppfattats som en vikingatida anläggning. Stenvallen ligger emellertid så lågt att den knappast kan ha tillkommit förrän mycket sent.

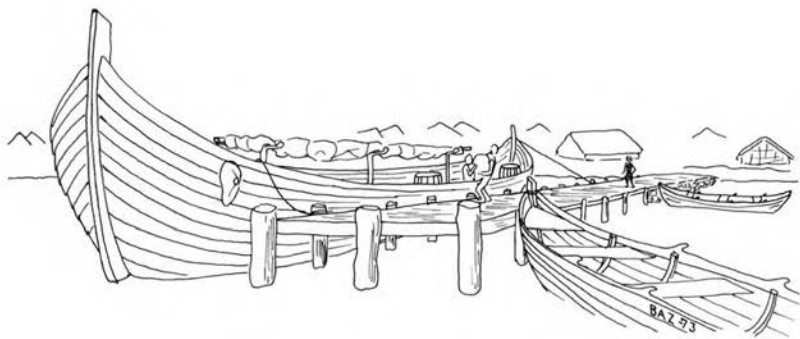
Länge ansåg man att vikingatidens skeppstyper var anpassade för att dra upp på stranden och att det därför inte behövdes några

särskilda hamnar eller bryggor för tidens sjöfart i nordliga vatten. Den skeppshistoriska forskningen har visat att det finns många olika skeppstyper, av vilka flera varit avsedda för varutransporter och andra för militära ändamål. Också handelsfartygen visar upp både större och mindre typer. De större har säkerligen inte varit lämpliga att dra upp på land utan har krävt bryggor och kajer.

Vid undersökningen 1969–1971 påträffades en sådan brygga vid den inbuktning i 5-meterskurvan som finns i Svarta jorden. Bryggan består av en ca 3×10 m stor packning av grova stenar. Omkring denna kunde spår av träpålar iakttagas. Stenpackningen hade synbarligen snabbt omgivits av avfallsmassor med mäng-

der av eldsprängd, sk skörbränd sten och kan inte ha utgjort mer än ett landfäste för en brygga på bockar av tre pålar vardera ut i vattnet. Liknande bryggor har sedan visat sig finnas i rikt mått i andra vikingatida städer som Dorrestad vid Rhen, Hedeby vid Schleswig och, något senare, vid Stockholm under 1300-talet.

Också vid Korshamn och Kugghamn och längs den öppna stranden utanför Svarta jorden ligger flera rektangulära stensamlingar som troligen är bryggor av samma slag. Särskilt Korshamnsbryggorna bekräftar fosfatkarteringens resultat att bosättningsområdet har sträckt sig ut under Hemlanden och ned till Korshamnsviken.

Staden skyddades av borgen i söder och stadsvallen i nordöst. I vattnet utanför Svarta Jordan och övriga hamnar fanns pålkransar och andra hinder.

Försvarsverken. Redan i *Vita Ansgarii* omtalas att det fanns en borg i staden, dit invånarna kunde dra sig tillbaka när staden blev överfallen. Vid ett sådant tillfälle överföll en fördriven kung Anund staden med ett trettio-tal skepp. Detta skedde så hastigt att köpmännen knappt hann undan och sedan förhandlade man över befästningsmuren till dess man kom till en överenskommelse om villkoren för brandskatt m.m. Det har dock nyligen framhållits möjligheten av att det skulle kunna

vara en inhägnad eller palissad kring den kyrkliga anläggningen i staden, som avses.

Borg. Öns högsta punkt omedelbart söder om Svarta jorden, en höjd med till stor del berg i dagen, är omgiven av en kraftig jord- och stenvall på de sidor som inte stupar brant i sydväst mot sjön. Anläggningen skiljer sig konstruktionsmässigt från de i målarområdet vanliga fornborgarna genom det stora inslaget av jord och genom vallens höjd, på utsidan ca 3–4 m. Inne i Borg

finns endast begränsade jordtäckta ytor, där Hjalmar Stolpe grävde ett fåtal gravar, av vilka några är rika brandgravar från 800-talet. I vallens norra, högre del, finns två öppningar, troligen portar vilka har lett ned i staden.

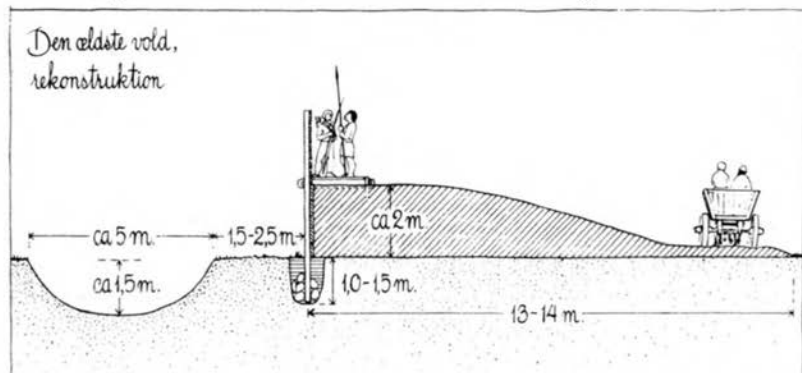
I anslutning till den stora nordvästra portens utsida finns ett område med rikliga sotlager och ett stort antal fynd som antyder någon form av militär närvaro, eventuellt en garnison. Denna yta har också avgränsats med en stenterrass mot den stig som leder upp från stranden. Den kan

möjligen ha varit underlag för en träpalissad. Detta område undersöktes av Holger Arbman på 1930-talet men dess funktion är fortfarande osäker.

Också i strandområdet nedanför Garnisonsområdet finns an tydningar till terrasseringsområden som kan ha varit underlag för träpalissader och eventuellt ett torn, som har spärrat tillfarten längs stranden till stadsområdet längre norrut.

Stadsvallen. På den högsta delen av den morän- och bergrygg som skiljer Svarta jorden från

Mellan stadsvallsänden och Borg låg möjligen en trävall lik den äldsta delen av Danevirke, den stora vallen över det jylländska näset, uppförd 737 e Kr, här rekonstruerad av dansken Flemming Bau.

Voldens baksida var terrasseagtigt affladet som vist her. Om utformningen af voldkronens brystvärn kunne undersögelserne dog ikke give oplysninger.

Pålkransen runt Stockholm syns tydligt på Franz Hogenbergs kopparstick 1588. Det finns spår av liknande vid Birkas hamnar.

gravfälten i Hemlanden i nordöst ligger en låg vallanläggning med ett antal "portar". I norr når vallen ned till ett strandplan som genom landhöjningen nu ligger ca 5 m ö h. I den södra delen finns ett antal gravhögar inbyggda, som visar att stadsvallen inte har samma ålder som tätortsbildningen i sig. Fynden tyder på att den inte kan ha byggts förrän relativt långt in i 900-talet.

Stadsvallen har av allt att döma byggts i flera etapper. Troligen har den haft en överbyggnad av trä med torn över de många portarna. Dess försvarsvärde vore annars lågt. Anmärkningsvärt är att vallen plötsligt slutar ovanför vägen från Svarta jorden till Björkö by och att det inte finns

några spår av någon sammanbindande försvarsanläggning här mellan och Borg. Holger Arbman gjorde på 1930-talet en mindre kontrollundersökning här men ansåg sig inte finna några spår av tex en utplöjd vall. Endast förnyade undersökningar med modern teknik kan lösa denna gåta.

Pålkransen. I de äldsta beskrivningarna av Birkas topografi omtalas att det fanns rikligt med nedslagna ekpålar i vattnet utanför Svarta jorden. Enstaka finns kvar ännu i dag och kan ses vid lågvatten. Litet längre ut ligger att stort antal virkesdetaljer på ett par meters djup.

Troligen är detta virke rester av en anordning för att skydda hamnen mot fiender som ville segla in

Den stora mängden synliga gravar skiljer Birka från alla samtidiga nordeuropeiska stadsbildningar. Ca 2 500 gravhögar och stensättningar finns på ön förutom de låga, närmast osynliga kammar- och kistgravarna närmast Svarta Jorden. Gravfälten streckade.

i staden och angripa den. Sådana pålspärrar består av enkla pålar eller pålpar som binds samman av flytande stockar och kan öppnas eller stängas allt efter behov.

Gravfälten. Det största gravfältet med ca 1600 gravhögar är beläget omkring och nordöst om stadsvallen och kallas **Hemlanden**. Ett annat stort gravfält sträcker sig från Borg söderut till den stora vik, som här nästan delar den nuvarande ön. Här finns ca 400 gravhögar. Dessutom finns

en stor samling framför allt kammar- och kistgravar i området mellan Borg och Svarta jorden.

I fornminnesområdets östra delar finns flera mindre gravfält: **Grindsbacka** vid vägen norrut från byn, **Ormknös** på en höjd längre österut nära öns östra strand, samt **Lilla** och **Stora Kärrbacka** sydöst om Björkö by.

Gravformerna är främst högar, i enstaka fall med kantkedja eller en rest sten på toppen. Det finns också ett antal treuddar och

skeppssättningar spridda framför allt i Hemlanden och söder om Borg. Högarna är ofta ganska stora, större än vad som är normalt på de vanliga gravfälten från yngre järnålder i Mälaronrådet.

Gravarnas inre konstruktion är inte enhetlig. De flesta har de för Mälaronrådet normala brandlagren. Hälften av de gravar Hjalmar Stolpe undersökte är däremot obrända, antingen i form av kistgravar eller också med den döde/döda placerad i en kammare, byggd i en större gravgrop.

De olika gravskicken är inte jämnt fördelade över Björköns gravfält. Brandgravarna, i regel med tydliga högar och stensättningar, finns i Hemlanden och i området söder om Borg samt vid Ormkös. Kist- och kammargravarna är däremot koncentrerade till området mellan Borg och Svarta jorden, samt i Hemlandens kant omkring stadsvallen intill Svarta jorden. Gravfälten Grindsbacka och Lilla Kärrbacka är också gravfält med i huvudsak kistbegravningar men dessa skulle närmast kunna tillhöra den by, Björkö by, som verkar att ha uppstått vid forntidens slut och tagit över stadsområdet som odlingsmark.

Det finns alltså en topografisk fördelning av gravskicken på ön, som antyder att olika befolk-

ningsgrupper har utnyttjat olika gravplatser. Rimligen innehåller brandgravarna med sina högar en inflyttad lokalbefolkning. De obrända gravarnas jordade lik kan tillhöra en lokal befolkning, som bytt religion eller hantverkare och köpmän, som kommit till Birka från både söder, öster och väster. För det första alternativet talar att gravgodset är mycket likt det som finns i omlandets gravar, för det andra att gravskicket avviker så tydligt från det inhemska och att frekvensen av benkammare är avsevärt lägre än i brandgravarna. Förekomsten av sådana kammare har alltmer visat sig vara ett kriterium på en inhemsk svensk befolkning.

Var finns då motsvarigheterna till kammargravskicket? Troligen har det sina rötter i det sachsiska-westfaliska området i nuvarande Tyskland.

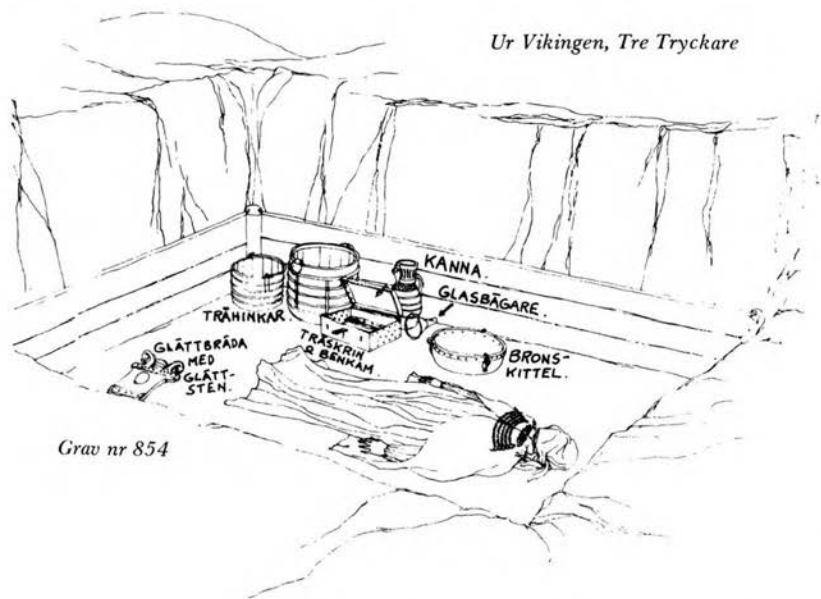
Den kronologiska fördelningen av gravarna över ön är intressant. För att börja med brandgravarna tycks de äldre främst finnas söder om Borg medan Hemlanden mest innehåller sena gravar från 900-talet. Också kist- och kammargravarna är fördelade med hela Birkatiden representerad i gravfältet mellan Borg och Svarta jorden och främst 900-tal vid stadsvallen. Grindsbacka- och Lilla Kärrbackagravfälten är så

fyndfattiga att någon säker datering inte går att få. Detta kan möjligen vara ett tecken på att dessa gravfält är senare än tätortsperioden och tillhör Björkö by.

Särskilt de norra delarna av Hemlanden måste, om fosfatkarteringen tillmäts vitsord, vara sent tillkomna. Det är också tydligt att flera gravar här innehåller fynd i högfyllningen, som kan ha

följt med ur det underliggande kulturlagret när man har byggt högen.

I Hemlanden finns också ett antal offerstenar, dvs stenblock med skålgropar inknackade i ytan. Sådana brukar dateras till bronsålder men på Birka bör de vara vikingatida. De är också mycket större än de brukar vara under äldre tid.

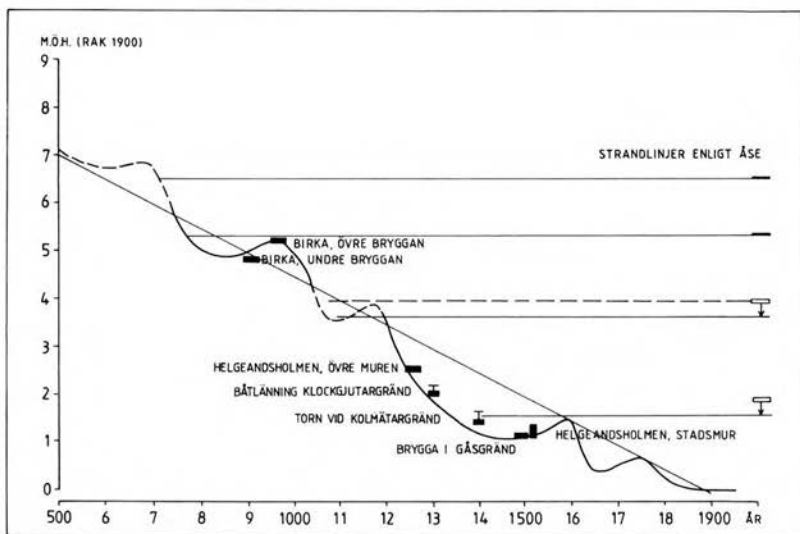

De obrända gravarna innehåller ofta många välbevarade föremål, tex kläder och husgeråd. För att rymma den dödes utrustning är gravarna byggda av timmer i stora grävda gropar. De flesta gravarna är dock brandgravar, dvs ett brandlager med svårt brända rester av likbålet och utrustningen, över vilka man lagt ett jordtäckt stenröse.

Landhöjningen och stränderna

Man har sedan ett par hundra år varit medveten om att det svenska landskapet i hög grad påverkats av landhöjningen efter isti-

den. Under 1900-talet har det varit en ständigt pågående diskussion om dess takt och om strandförskjutningen. Landhöjningen

Klimatanpassade svängningar i världshavets yta kombinerade med landhöjningen efter istiden ledde till att strandförskjutningen i Mälarenområdet skedde trappstegsvis. Under köldperioderna sjönk havsytan snabbt men under varma tider med stigande vatten stod strandlinjen still och strandhaken (vågräta linjer i diagrammet) utbildades på åsslänterna kring Mälaren.

uppfattades till att börja med som en linjär rörelse, som i Mälardalen vid Stockholm och Birka skulle ge en nivåförändring av 42–45 cm/århundrade. Stadsvallens nedre ände och de lägst belägna gravarna runt stränderna var ett av de äldsta daterande be-läggen och gav en riktpunkt för bestämmande av landhöjningens storlek.

På 1940-talet undersöktes ett område i Gamla Stan i Stockholm, där strandnivåerna för 1300-talet gav mycket lägre genomsnitt, omkring 30–33 cm/århundrade. Osäkerheten om strandförskjutningen var alltså stor när grävningen vid Svarta jordens brygga gjordes 1969–71. Denna antydde värden omkring 50 cm och till att börja med diskuterades om detta berodde på de höga vår- och försommar-översvämningarna i Mälaren. Antydan till en äldre brygga *under* den utgrävda bryggan ledde emellertid in på en tanke om att det varma vikingatida klimatet hade medfört avsmältning av inlandsisarna och stigande världshav. Denna stigning, *transgression*, borde i så fall ha följts av en

sänkning, *regression*, under den kallare medeltiden, som kunde stämma med nivåerna i Stockholm. Detta bekräftades av att stadsmuren på Helgeandsholmen också låg ännu lägre under det förväntade värdet samtidigt som tiden omkring 1600 medförde inströmning av vatten från Saltsjön till Mälaren, alltså en *transgression*.

Birkatiden inföll under en av värmeperioderna, vilket också antyds av möjligheterna att kolonisera avlägsna områden, nära anknutna till de arktiska inlandsisarna på tex Grönland.

Den vikingatida strandlinjen på Björkö ligger alltså ca 5 m över den nuvarande havsnivån. Vid denna var den nuvarande ön delad i två, den mindre, ca 1,5 km stora Björkön och den något större Grönsön i söder. De vikingatida hamnlägena måste bestämmas utifrån denna nivå, varvid tex Salviksgropen utgår, då dess avskärmade stenvall ligger långt under 5 m. Längs 5-metersnivån finns däremot de många stenbryggor som man numera kan iakttaga runt stadsområdet.

Fynden

Fynden från Birka innehåller många föremål. De har sedan de kom fram vid Stolpes grävningar kommit att prägla uppfattningen om vikingatidens föremålsbestånd i Norden och framför allt i Sverige. Det finns dock vissa skillnader mellan vad som hittades i gravarna och i områdena, där man bodde.

Gravarna. Dessa innehåller främst *den dödes klädedräkt och personliga utrustning* tillsammans med rester av en båt eller en ridhäst samt verktyg och husgeråd. I flera fall rör det sig om dubbelbegravningar, som skulle kunna tolkas så att den ena individen följt den andra i döden som en form av offer.

Tack vare de obrända Birkagravarna har man också kunnat studera dräktskicket och ur de fastärgade fragmenten ta reda på vil-

Kvinnodräkt, rekonstruktion. Hängselkjol av linne eller ylle över särken av fint, ofta goffrerat (veckat) linne. Hängslena hålls ihop av ovala förgyllda bronsspännen med pärlor emellan.

Ett par ovalspännen med tredjespänne och pärlor. I kvinnodräktens spännen finns ofta fastärgade textilrester på baksidan som kan förklara dräktens sammansättning.

Glättbräde av valben med djurhuvuden samt glättsten av glas, vikingatidens strykbräda och strykjärn, nödvändiga för gofferingen av särken.

Mat och dryck förvarades i lerkärl och träämbar. Ornamenten på ämbaret täckt av bronsbleck visar att det är engelsk import.

ken sorts textilier det rör sig om. Till dräkten hör också olika dräktspännerna av brons. Från ett av spännena hänger ofta en bronskedja med nycklar och småredskap. Ett tredje spänne av annan form har hållit samman en mantel eller jacka. Ett fjärde, ofta litet, runt spänne som påträffats i halsgropen, tycks höra till särken som sprundspänne.

Förutom ylle och linne finns ett antal sidenfragment, ofta med brickband, som kan ha tillhört en tunika eller ett livkläde. Siden har också ibland använts i de andra klädesplaggen och i några fall varit foder till pälsverk.

Den filigranornerade Kristusfiguren, som är ett av de äldsta kända krucifixen, skiljer sig från de enkla utklippta silverkorsen. Dubbel naturlig storlek.

Ett lerkärl, ett glas eller ett träämbar kompletterar ofta gravgåvorna i kvinnogravarna. Ibland finns också redskap för textilhantering som *sax* och *nålhus med synålar*. Ett tiotal kvinnogravar innehåller små korsformiga *hängsmycken* av tunn silverplåt. Dessa gravar bör ha innehållit kristna.

Olika kärl finns också i mansgravarna. En del av männen har fått med sig sina *vapen*, mera sällan svärd, oftare ett spjut eller en lans med en kraftig spets av järn, och en järnbeslagen sköld. Många har också fått med sig handelsmannens attribut: en liten hopfällbar *våg* för att väga upp silvret, *vikter* till vågen och också *mynt* och andra silverstycken. *Spelbräde* med *spelpjäser* av glas eller ben kan också ingå i mannens utrustning.

Spelpjäser gjordes oftast av ben, tex av ledkulor från kreatursben, eller av hästtänder, men också av glas som här. Kungen är grön, med ögon, näsa och krona i blått.

Mynten i Birka är oftast arabiska, här silvermynt monterat som hänge. Naturlig storlek.

Ringnål av silver i filigran- och niello-teknik. Troligen skandinaviskt ursprung efter engelska förebilder. Skala ca 3:5.

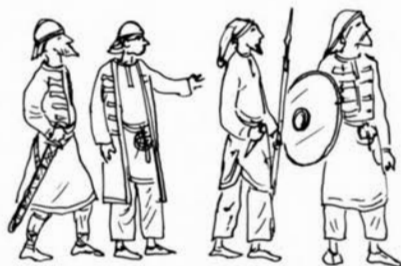

De sk Birkamynten – Birka var länge enda större fyndplatsen – präglades sannolikt i Hedeby under 800-talets första hälft. De båda undre visar troligen handelsfartyg och det övre ett krigsskepp. På vissa mynt finns primitiva djurfigurer och kejsar Karl den stores namn. Skala ca 2:1.

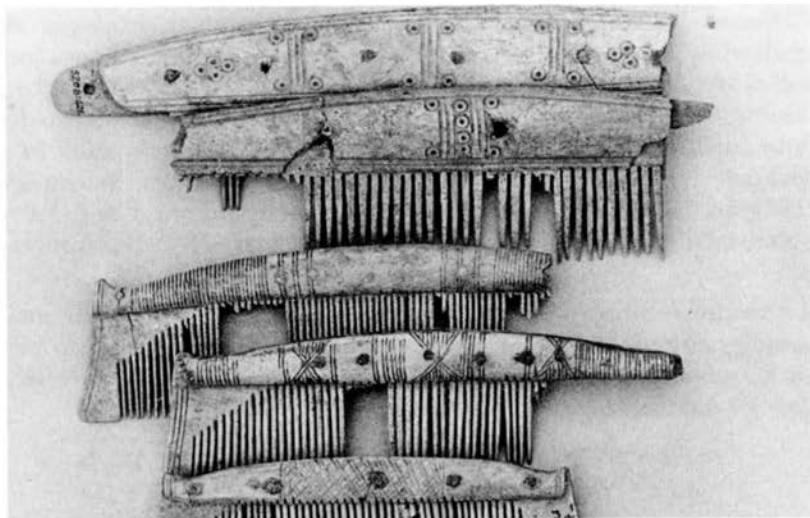
Också hedendom avspeglas i gravfynden i form av enstaka gravar med torshammare i olika material men framför allt de ca 60 gravar som innehåller sk *torshammarringar*. Dessa består av en järnhalsring med kläppar i form av hammare, skårer eller liknande. De har troligen använts i magiskt syfte och verkar inte i första hand att ha burits som halsringar.

Keramiken är särskilt intressant genom sin blandning av olika sorter, hämtade från olika delar av det nordeuropeiska området. Den största gruppen är inhemsk grov ostrukturerad keramik. Av den främmande keramiken finns framför allt slavisk eller vendisk keramik samt små mängder finskt resp drejat västeuropeiskt gods.

Vid sidan av keramiken är framför allt *kammarna* vanliga. En fjärdedel av alla undersökta Birkagravar har en eller ett par kammar av benhorn. I omlandets gravar är denna föremålstyp ännu vanligare. Härigenom blir kammerna också ett intressant daterings- och jämförelseobjekt och man kan tydligt följa dess utveckling genom tiden. Skillnader i kammarnas form och ornering ger tillsammans med samman-

Mansdräkten visar ofta tydliga orientalska inslag, som t ex bronsbeslagen på läderbältet. Manteln pryds ofta bara av en ringnål. De toppiga, kanske pälsbrämde mössorna kunde ha silverbeslag.

Under vikingatiden är kammarna sammansatta av skivor av benhorn med utsågade tänder, sammanhållna av ornerade stödskenor.

sättningen av pärlhalsbanden, bronsföremålens form och ornamentik, keramiken och i vissa fall också mynten en noggrann datering av den enskilda graven.

Många av gravarna i Birka innehåller *importföremål* vid sidan

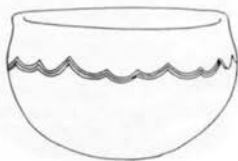
av lokalt tillverkade. I omlandet finns sällan sådana praktföremål. Importen har bestått av textilier, keramik, brons- och glaskärl av olika sorter och även en del smycken, bälten och liknande, som har hört till klädedräkten.

Keramik från Birka

slavisk

finsk

inhemsk

Svarta jorden. Många föremålstyper från gravarna finns också i fynden från Svarta jorden. Stolpes redovisning av dessa var inte särskilt detaljerad. Först det skiktade materialet från 1969–1971 års schakt gav en motsvarande möjlighet till förfinad date-

ring som sammansättningen av gravfynden. Fynden i Svarta jorden innehåller också mycket, som saknas i gravarna: verkstads-material, råvaror och avfall från föremålsproduktionen, främst av metall och benhorn. Många halvfabrikat visar produktionsproces-

En speciell keramiktyp utgörs av kannor av mörkt välbränt gods med ornering av tunt tennfolie, sk frisiska kannor eller Tatingergods. Vissa har ett korsornament. Kanske hörde de till den kristna sfären, tex som behållare för nattvardsvinet.

Många rester av metallhantverk finns i Svarta jorden. Deglar, formar, metallbarrer och slagg.

sen. *Gjutformsfragment, deglar och specialredskap* är viktiga inslag.

Inte minst fynden av *obrända ben* är omfattande. I schaktet omkring bryggan utgjordes ca 10% av volymen av benavfall, främst från hushållningen på platsen. De flesta husdjur är representerade medan ben av vilda djur är mer sällsynta. Särskilt viktiga är dock sjöfågelbenen. Stolpe tillvaratog ca 100 000 sådana, av vilka en stor del *ejderben*. Mängden fångade ejdrar med ungefär samma antal honor och hanar (ådor och gu-

dingar) tyder på att fångsten skett i ytterskärgrårdarna med nät under vårsträcket. Troligen har tusentals sjöfåglar varje år förts in till Birka. De var en viktig livsmedelsresurs under vårbrytningen och en råvarukälla för dun och fjäder, som antagligen exporterades men också hade stor användning i de lokala bostäderna. I några fall har dunfyllda dynor påträffats i gravarna under de döda.

Också *fiskben* är vanliga. Mest rör det sig om insjöfisk som gädda, gös och abborre men även saltsjöfisk förekommer.

Birkakronologin, början och slut

Birkafynden representerar i stort de båda första århundradena av vikingatiden, 800- och 900-talen. Det är svårt att säga när bebyggelsen började. Det finns egentligen endast relativa dateringar, inga absoluta årtal. Gravfyndens sammansättning och de stilar med vilka föremålen är ornerade tyder på att det som brukar kallas övergångstiden mellan vendeltid och vikingatid och som brukar dateras till slutet av 700-talet, är dåligt företrädd.

Detsamma gäller den för denna tid vanligaste slaviska keramiken av Feldbergtyp. Det har visserligen hävdats att det finns en del gravar med föremål från 700-talet, men många av dessa tycks vara slitna och uppträder ofta

med senare kombinationer av glaspärlor och kammar. De tycks alltså vara nedlagda långt senare.

Å andra sidan är de äldsta kamtyperna i Birka mycket lika dem som finns i Staraja Ladogas äldsta skikt, som genom dendrokronologi (årsringsanalys av trävirke) dateras till omkring år 760. Detta skulle kunna tyda på att den absoluta dateringen för det som vi normalt kallar "ca 800" skall sättas några årtionden tidigare. Tyvärr saknas ännu möjligheten att göra motsvarande analys i Birka eftersom trämaterialiet lyser med sin frånvaro.

Birkabebyggelsens slutpunkt är lättare att fastställa. Stolpe fann bland det allra första en större silverskatt med flätade hals-

Dateringen av de arabiska mynten i Birkaskatten visar att stadens storhetstid var över på 970-talet.

och armringar samt ett stort antal arabiska silvermynt. De yngsta kan dateras till ca 962 e Kr, och då samtidigt den rikliga angelsachsiska myntningen från ca 980 och framåt saknas i Birka över huvudtaget, anser man att Birka måste ha förlorat sin betydelse senast under 970-talet. Detta stämmer också väl överens med de yngsta gravfyndens föremål, men det finns enstaka föremål i Svarta jorden som normalt brukar dateras till efter år 1000. Dessa skulle kunna tyda på att enstaka människor funnits kvar här även sedan tyngdpunkten av handelsverksamheten flyttat över till Sigtuna före eller omkring 990.

Både gravfynden och stratigrafier runt bryggan i Svarta jorden visar att 800-talet är svagare företrätt än 900-talet. Inte minst tillkomsten av stadsvallen och den kraftiga stenbryggan visar att det har skett en kraftig utbyggnad

under 900-talet. Detta kan också kopplas samman med att gravantalet från detta århundrade är relativt sett större. Något direkt avbrott i kontinuiteten kan däremot inte konstateras.

Platsen har varit kontinuerligt bebodd året om. Det framgår av de många gravarna, av vilka ett stort antal har anlagts på vintern (isbroddar, pälsverk), och av att ovanligt många är barngravar. Det har påståtts att det i stället skulle röra sig om en marknads- och samlingsplats dit man förde sina döda för att begravas, men alla bebyggelser i omlandet har sina egna gravfält. Koncentrationen av gravar från den avgränsade perioden av 170–200 år visar att det har rört sig om ett folkrikt samhälle med 700–1 000 invånare i genomsnitt. Denna siffra är troligen för låg för 900-talet och för hög för 800-talet.

Kullarna som döljer Adelsö Hovgården med Alsnö hus skymtar nästan mitt i bilden till vänster om kyrkan. Björkön mitt emot Hovgården ingick troligen i den tidiga kungsgårdens ägor. Ön lämpade sig väl för den handelsplats/tullstation som behövdes i Mälardalen för att kontrollera exporten av inlandets råvaror och importen av värdefulla produkter utifrån.

Adelsö kungsgård och Birka

Man kan fråga sig hur en stad/tätort som Birka kan ha uppstått. Den ligger i ett betydande, för sin tid tätt befolkat omland med några tusen bosättningar i form av bondgårdar. I detta omland finns vissa bosättningar som har en annan fornlämningsstruktur än de övriga. Normalt ligger gårdens gravfält omedelbart intill bebyg-

gelsen. På stormansgården ligger storhögarna, en del märkliga runstenar, senare också ofta kyrka och borganläggning vid den vikingatida och medeltida gårdsplatsen och stranden. "Normalgravfältet" för de övriga invånarna på gården ligger mera avsides från byggnaderna.

De flesta medeltida städerna i Mälardalen ligger i direkt anslutning till kungs- och stormansgårdar av detta slag. Birka är inget undantag. På Adelsön, ca 3 km norr om Björkö, ligger **Hovgården** vid Adelsö kyrka, känd som den medeltida kungsgård, där Birger jarls söner Valdemar och Magnus Ladulås ofta vistades och byggde ett palats av tegel på en troligen uppbyggd jordkulle. Detta palats undersöktes på 1910-talet och visade sig vara fortsatt med rikligt med ornamentdetaljer. Det är troligen den första icke-kyrkliga byggnaden av det då nya byggnadsmaterialet tegel i Mälardalen.

Till detta palats samlades tex ca 1280 det riksmöte där frälse (skattefrihet för den gård man ägde) infördes för dem som red för kungen i stället för att göra tjänst i ledungsflottan, det sedan slutet av vikingatiden normala försvarsväsendet. Besluten på Alsnö möte kom att bli bestämmande för svensk jordskattförvaltning fram till 1900-talets början.

Till kungsgårdskomplexet på Adelsö hör ytterligare element av stor betydelse för dess tolkning. Palatset och den gamla kungsgården ligger på en markerad udde ut i vikingatidshavet. Det avskärs från landbobyn, kyrkan och några

Runstenen vid Alsnö hus: "Tyd du runorna! Rätt lät rista dem Tolir bryte i Roden åt konungen. Tolir och Gylla lät rista, båda makarna efter sig till minnesvård... Håkon bjöd rista."

mycket stora gravhögar av en "vik" i 5-metersnivån, som troligen har varit gårdens båtplats. Slänten från platån omkring Alsnö hus ned till hamnvikens botten har varit stensatt och avslutas mot söder med ett runblock, som ger det äldsta inhemska skriftliga belägget för flera ord av betydelse för svensk medeltidsforskning: konung, Roden (= Roslagen) och bryte (= fogde på större gård eller gårdskomplex).

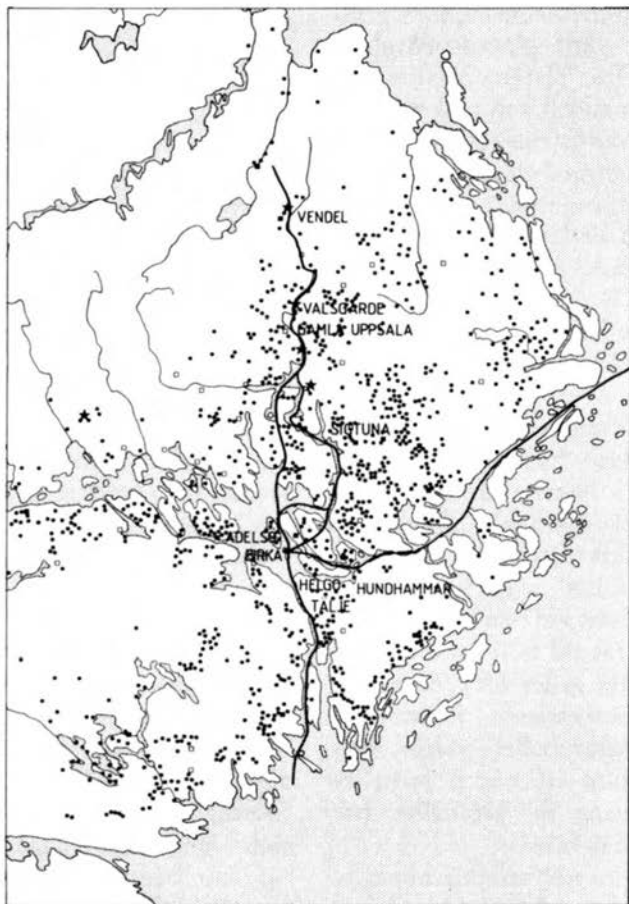
En av de större högarna, Skopintull, undersöktes samtidigt med Alsnö hus på 1910-talet. Fynden kommer från tiden omkring 900. Fynd från några av de undersökta gravarna på "normalgravfältet" några hundra meter nordväst om byn kan emellertid dateras till 600- och 700-talen. Detta gäller ofta för gårdar med motsvarande funktion i jordbrukssamhället, varför man måste anta att någon form av organisering av samhället har skett vid denna tid.

Kungens närvaro i närheten av Birka vid tex Ansgars besök bör därför kunna knytas till just Adelsö.

Helgö – Birka

Birka har uppenbarligen inte varit den äldsta hållpunkten för handeln nära utfarten från Mälaren. På en liten ö, Helgö i Ekerö socken ca 10 km sydöst om Birka, finns omfattande verkstäder för metallhantverk och rika spår av handelsverksamhet från tiden 400–800 e Kr. Detta betydande gårdskomplex tycks alltså ha fungerat som en föregångare till Birka. Det har inte övergivits helt när tyngdpunkten flyttades till Björkö, men fynden får då en annan karaktär.

Också Helgö kan knytas till ett kungsgårdskomplex med huvudgården på andra sidan vattnet vid **Hundhamra**, nuvarande Norsborg i Botkyrka. Här finns storhögarna, en sedan gammalt känd kungs- eller stormansgård, en medeltida borganläggning och ett "normalgravfält" några hundra meter längre upp på land. Också här kan både storhögarna och normalgravfältet dateras till 600- och 700-talen.

Björkö ligger i korsningen av farlederna till det inre Mälaronrådet och en transportled genom Södertäljepasset till Uppsala och längs Fyrisleden till Valsgårde och Vendel. Dessa rika fyndorter var förmodligen av vikt för den tidiga järnhanteringen och råvaruexporten. Vid forntidens slut fanns minst ca 4 000 bosättningar, i regel ensamgårdar, i Mälaronlandskapen. Vid vikingatidens början var antalet betydligt lägre, kanske 1 000–1 500 (markerade med prickar), medan övriga grundats under tiden 800–1100 e.Kr.

Omlandet, Birka, handelssystemen

När man tidigare diskuterade Birka och dess förhållanden var man övertygad om att staden främst hade sin betydelse i det internationella sammanhanget som en punkt på vägen mellan väst och öst, en ersättning för den genom de arabiska erövringarna stoppade vägen över Medelhavet till Främre Orienten. Denna isole-ring av det europeiska samhället anses numera inte vara så total som man tidigare trodde. Samtidigt har kunskapen om Birkas omland i Mälardalen vuxit både genom den fornminnesinventering och de omfattande utgrävningar som har skett här i samband med markexploateringen under de senaste årtiondena.

Detta material visar att det fanns en tät bebyggelse kring Mälaren. Birkas marknad har alltså betjänat dessa gårdar med enkla hantverks- och handelsprodukter som kammar, knivar, nålar, smycken av olika slag, pärlor och kanske textilier och salt. Dessa var inte minst en form av betalning för de olika produkter som måste anskaffas för att den stora befolkningen på ön skulle kunna livnära sig och driva sina verkstäder. Ön själv kunde inte

producera livsmedel, bränsle, hö och råvaror i den omfattning som behövdes.

Det gällde också att samla ihop de viktiga råvarorna järn, pälsverk, älghorn, ejderdun etc som var gångbara på en internationell marknad. Dessa var i regel tunga och transporterades lättast på vinterisarna från skogarna i norr eller med småbåtar på de öppna vattnen. Vintermarknaderna var det huvudsakliga tillfället för denna typ av handel och Birka fungerade som magasin till dess man under sommaren kunde skeppa ut lagren till kontinenten över Wolin, Hedeby och andra orter. Det är som ersättning för sådana varor Birkaköpmännen får de lyxartiklar, som påträffas i de rika gravarna. Föremål av detta slag har endast i undantagsfall nått utanför Birka till omlandets gårdar. I vilket fall har de mycket sällan kommit med i gravarna.

Den internationella handeln har däremot troligen spelat en ganska begränsad roll. Endast mycket dyrbara och lätttransporterade varor som silver, siden, svärdsklingor, slavar och salt bör ha varit tillräckligt värdefulla för sådana transporter.

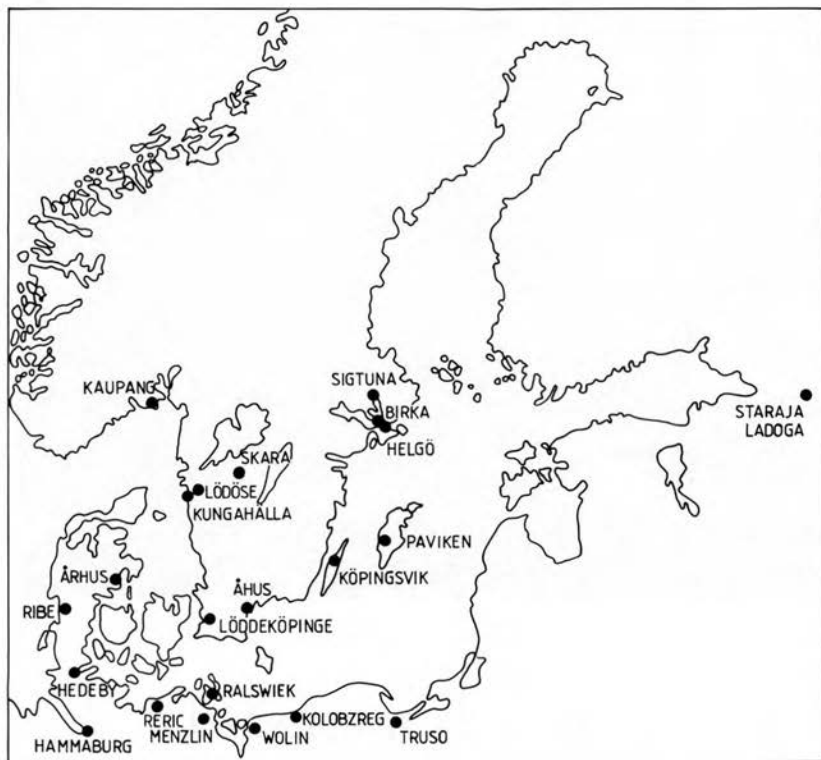
Birka i det internationella stadsmönstret

För inte så många årtionden sedan kände man endast få motsvarigheter till Birka, egentligen bara Hedeby på det jylländska näset, Dorestad i Rhenlandet och Wolin nära Oders mynning i nuvarande Polen. Den internationella stadsforskningen har emellertid blomstrat under efterkrigstiden. Nya lokaler har blivit kända som Hamvic (Southampton), York, Dublin; Ribe och Århus, Kaupang vid Oslofjorden, nordtyska platser som Rostock, Ralswiek och Menzlin, polska som Kołobrzeg och Truso (vid Elbling) samt Staraja Ladoga och Novgorod nära Leningrad i Sovjetunionen. I Sverige har man påträffat ett antal mindre orter av betydelse i sammanhanget: Helgö, Paviken på Gotland, Köpings-

vik på Öland samt Åhus och Löddeköpinge i Skåne.

Alla dessa kan naturligtvis inte räknas som städer i en senare, högmedeltida mening, då staden var ett fast juridiskt begrepp med egen förvaltning, lagstiftning, försvarsverk m.m. De är också spridda över en skala beroende på omlandets storlek, tillgång på handelsprodukter och organisationsnivå.

Birka är en av de få orterna i detta mönster, där man verkligen skulle kunna tala om en stad. Man vet att den hade ett eget ting, egen fogde, och möjligen egen lag, den sk Bjärköarätten som fungerade som lag för de svenska städerna fram till dess Magnus Erikssons stadslag infördes på 1300-talet. Det är också

Birka var säkert en viktig knutpunkt i nätverket av handelsorter i vikingatidens Norden, mellan vilka hantverkare och handelsmän, missionärer och sändebud av olika slag rörde sig.

frågan om ett tättbebyggt samhälle med försvarsanordningar. Det har inte haft agrar karaktär utan har som huvudnäring haft handel och hantverk. Birka kommer därför alltid att fascinera som en tidig representant för den urbaniserade samhällsform vi själva lever i.

Därför är det viktigt med fortsatt forskning kring Birka och dess roll i omlandet och internationellt. Det kan tyckas att vi vet mycket om platsen, men mycket är fortfarande förborgat i Birkas jord.

Förvaltning och markvård

Som framgår av forskningshistoriken ledde Stolpes grävningar på 1870- och 1880-talen till att en stor del av Björkö inköptes av staten åren 1912–1914. Senare har Vitterhetsakademien gjort stora tillköp och numera ägs och förvaltas hela fornminnesområdet och en stor del av ön i övrigt av staten genom Riksantikvarieämbetet. Två av gårdarna i Björkö by är dock fortfarande privata.

Fram till 1930 var huvudprincipen att marken skulle sköta sig

själv. Människan skulle inte göra några ingrepp. Inte ens fallna träd och grenar fick tas bort. 1931 påbörjades ett omfattande restaureringsarbete, som leddes av sedermera överantikvarien K A Gustawsson. Han utexperimenterade här de metoder som allt sedan dess har använts för markvården på svenska fornminnesplatser.

Målet har varit att återskapa det kulturlandskap med öppna betade hagmarker som fanns i det svenska jordbrukslandskapet än-

da in i vårt århundrade. Det karakteriseras av glest lövskogsbevuxen betesmark omkring öppna åkerytor, vilka på Björkö är igenlagda till bete för att undvika fortsatt jorderosion. Härigenom har örtfloran haft möjlighet att leva kvar på ett helt annat sätt än i det förbuskade och granskogsbe-

vuxna landskapet i övrigt.

Att bibehålla och vårda detta kulturlandskap är en av riksantikvarieämbetets viktigaste uppgifter på Björkö. En annan är att genom information skapa kunskap om och förståelse för kulturlandskapet och den i detta inbyggda svenska kulturhistorien.

Till vänster Björkö som det såg ut före 1931. Numera är Björkö, en ljus och grönskande ö i Mäljarlandskapet som annars allt mer täcks av mörk granskog.

Att läsa vidare

En omfattande litteratur har vuxit upp kring Björkö och dess fornlämningar och fynd. Mycket återfinns enbart i korta uppsatser i vetenskapliga tidskrifter men en del viktiga publikationer förekommer också i mer lättillgänglig form. Att ge en uttömmande bibliografi är inte möjligt, men vissa lästips bör dock förmedlas kapitelvis. En klassisk populär översikt är Holger Arbmans år 1939 publicerade *Birka, Sveriges äldsta handelsstad*.

Missionen och Ansgar. Till detta avsnitt är nytgåvan 1986 av Rimberts *Ansgars levnadsbeskrivning* värdefull.

Källor och identifikation. Nytgåvan 1984 av Adam av Bremens kyrkohistoria, *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, är här en viktig källa, ur vilken flera citat återges i texten. Adams verk är uppdelat i fyra "böcker",

I–IV, vardera med ett antal korta kapitel. Utöver grundtexten finns ett antal inskjutna uppgifter, sk skolier, vilka ger upplysningar som till en del är samtida förklaringar, men i en del fall senare "förbättringar". De första tre böckerna ger en historisk framställning av Bremenstiftets historia från Ansgar till tiden omkring år 1070. Den fjärde boken är en geografisk beskrivning av Bremens stora nordeuropeiska missionsområde.

Fornlämningarna. Den rent topografiska beskrivningen av Birka behöver knappast ytterligare litteratur utan kan bara läras genom egna vandringar på ön. Gravskicket har beskrivits av Ann-Sofie Gräslund i hennes avhandling 1980, *Birka IV*. Undersökningen i Svarta jorden omkring bryggan publicerades 1973 av Ambrosiani, Arrhenius et al. i

Riksantikvarieämbetets *Rapportserie*, C1 1973, Birka, Svarta jordens hamnområde.

Landhöjningen och stränderna. Detta är en diskussion som främst har förts i tidskriftuppsatser. Birkaproblematiken behandlas tex i *Mälärstäderna och landhöjningen* av Björn Ambrosiani i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift nr 3* 1982. Se också senare publicerade utredningar tex i *Boken om Helgeandsholmen*, 1982 och hos Anders Ödman i hans avhandling *Stockholms tre borgar*, 1988.

Fynden. Bearbetningen har hittills främst gällt gravfynden. Det finns en omfattande materialredovisning i Vitterhetsakademiens monografiserie om *Birka, del I. Del II*, vars sista volym utkom under 1989, innehåller en översikt av olika materialkategorier. Dessutom har under senare år utkommit ett antal doktorsavhandlingar om olika föremålskategorier, tex Inga Hägg, *Kvinno-dräkten i Birka, Aun 2*, 1974, Kristina Ambrosiani om kammaterialet i *Stockholm Studies in Archaeology 2*, 1981, Wladyslav Duczko om silverfiligranarbetena i *Birka V*, 1985, Per Ericson, *The osteology of the Eider, SHM Studies 5*, 1987, Ingmar Jansson *Ovala spännbucklor, Aun 7*, 1985. Ett par äldre arbeten av detta slag är Holger Arbmans av-

handling *Schweden und das Karolingische Reich*, 1937, Agnes Geijers avhandling om textilierna, *Birka III*, 1938, Dagmar Sellings *Wikingzeitliche und Frühmittelalterliche Keramik in Schweden*, 1955 och Brita Malmers *Nordiska Mynt före år 1000*, 1966.

Birkakronologin, början och slut. Den här förda diskussionen går främst tillbaka på Holger Arbmans framställning i *Birka I*, 1943, och på Björn Ambrosianis slutkapitel i Svartajordsrapporten 1973. Här till kan läggas Birgit Arrhenius uppsats *Die ältesten Funde von Birka* i *Praehistorische Zeitschrift 51*, 1976, om de äldsta Birkafynden.

Adelsö kungsgård, Alsnö hus. Grundläggande arbeten omkring Adelsö är Bengt Thordemans avhandling *Alsnö hus*, 1920, om utgrävningen av palatset och Hanna Rydhs redovisning 1936 av gravfältsgrävningar över hela ön, bla på Hovgårdens mark i *Förhistoriska undersökningar på Adelsö*.

Helgö. Helgöundersökningarna publiceras fortlöpande i Vitterhetsakademiens monografiserie *Excavations at Helgö*. Det finns också ett par populära böcker av Wilhelm Holmqvist och Karl-Erik Granath om *Helgö*, utg 1969, och *Vikingar på Helgö och Birka*, 1980. Under 1988 utkom också en bok med uppsatser.

Thirteen opinions about Helgö, i Historiska museets serie *Studies*.

Förvaltning och markvård.

KA Gustawsson har i några småskrifter redovisat tillvägagångssättet vid den form av markvård som sedan 1930-talet har byggts upp med utgångspunkt från Björkö. Viktigast är den år 1970 utgivna andra upplagan av *Fornminnesvård*.

De övriga avsnitten går i huvudsak tillbaka på en rad uppsatser om Mälardalens bebyggelsehistoria och Birkas roll i sitt omland. Då denna litteratur inte är särskilt lättåtkomlig avstår vi från att lämna närmare läsuppgifter. Däremot kan många stickord i texten återfinnas i *Vikingatidens* resp *Medeltidens ABC*, utgivna i SHMs serie *Historia i fickformat*.

An aerial photograph of a vast, snow-covered landscape. The terrain is uneven, with rolling hills and valleys. Numerous trees, mostly bare and dark against the white snow, are scattered across the scene. Long, soft shadows are cast across the snow, indicating a low sun position. The overall atmosphere is quiet and serene.

RIKSANTIKVARIEÄMBETET

ISBN 978-91-7209-659-2 (PDF) 2013